

MISSAL INCUNABLE DEL BISBAT DE GIRONA, ESTAMPAT PER ROSEMBACH

L'activitat en l'art d'estampar llibres a Girona, al segle xv, es mou dintre d'una problemàtica encara força confusa. Darrerament s'han esclarit alguns punts sobre la personalitat i l'actuació professional de Mateu Vendrell i també sobre la vinculació gironina de Gumiel i Valdés. Entre l'aparició del *Memorial del pecador remut*, considerat com el primer llibre estampat a Girona, i la indubtable activitat del taller gironí de Gumiel i Valdés; és a dir entre els anys 1483 i el 1495, queden uns anys en què no es coneix cap llibre amb peu d'impremta de Girona; com tampoc cap document que faci referència a l'art d'imprimir a la nostra ciutat. És dintre aquest període en què apareix un llibre imprès a Barcelona, promogut des de Girona, i amb un contingut referit al seu Bisbat. Es tracta del Missal de Girona, estampat per Joan de Rosembach l'any 1493.

Parla per primera vegada d'aquest Missal l'il·lustre canonge valencià J. Sanchis Sivera,¹ qui trobà a l'Arxiu General del Regne de València un conveni entre el mercader Jaume Marga i el mestre impressor alemany Joan Rosembach. El document correspon al 18 de maig de 1492, i també ve recollit a l'obra de Rubió i Madurell,² amb un ampli comentari.

Tant Sanchis Sivera com Rubió plantegen la qüestió de si el missal arribà a estampar-se. En el *Manual de Palau*,³ se'ns parla de dos testimonis que permeten afirmar la impressió del Missal. Un d'ells és la carta que atribueix al bisbe Margarit i que figura com a

¹ "Butlletí de la Biblioteca de Catalunya", any III, p. 125.

² *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553) recogidos y transcritos por José M.ª Madurell Marimón, anotados por Jorge Rubió y Balaguer*, Barcelona, 1955, pp. 159-161.

³ ANTONIO PALAU Y DULCET, *Manual del librero hispano-americano*, t. IX, Barcelona, 1956.

pròleg del Missal de Girona estampat a Lyó de França l'any 1546. En aquesta carta es parla concretament de l'edició del Missal realitzada per Rosembach el 1493. L'altre testimoni és la notícia de l'existència d'un exemplar a l'Arxiu de la parròquia de Sant Feliu.

Darrerament els manuals notariais de l'Arxiu Històric Provincial de Girona ens han proporcionat nova i molt interessant documentació sobre aquesta edició del Missal de Girona. Hi trobem uns convenis establerts el dia 2 de juny de l'any 1492,⁴ els documents en què consta l'entrega dels exemplars convinguts, el 13 de juny de 1493⁵ i uns altres documents del 16 de setembre del mateix any 1493⁶ referents a operacions financeres relacionades amb el pagament de l'edició.

Per altra part també he pogut examinar l'exemplar que avui es conserva a l'Arxiu catedralici de Girona i que és esmentat per Palau.

Aquesta documentació a què ens referim ens mostra en primer lloc un conveni signat a València entre el mestre estamper Joan Rosembach i el mercader valencià Jaume Marga. Data del 18 de maig de 1492. Es tracta d'estampar 216 missals segons el ritual del Bisbat de Girona; dels que 210 seran en paper i sis en pergamí.

S'estableix que Marga farà entregar una bala de paper i vint-i-cinc dotzenes de pergamins. Quan aquest material serà ja imprès i entregat se li lliurarà a l'impressor el paper i pergamins que faci falta fins a acabar la impressió de tota l'edició.

Per la seva part el mestre estamper s'obliga a posar-hi les premses, la lletereria i el seu treball, així com a proporcionar els operaris que calgui.

El dit Marga pagarà l'import dels jornals i demés despeses que comporti l'edició.

L'import que s'obtingui de la venda de l'edició, i després de descomptar les despeses, es repartirà per parts iguals entre les dues parts contractants.

Aquest compromís no impedirà que Rosembach pugui estampar altres obres mentre duri el seu treball en l'edició del missal que ha sigut objecte del conveni.

⁴ Arxiu Històric Provincial de Girona, Notaria 8; manual de Pere Escuder, número 94.

⁵ Arxiu H. P. de G., Notaria 8; manual de Pere Escuder; n.º 96.

⁶ Id., id.

Comentant aquest document, tan el seu descobridor, Sanchis Sivera, com el Dr. Rubió, dubten de si l'edició va arribar a portar-se a terme. Aquest punt queda absolutament aclarit, tant per l'existència de l'exemplar esmentat, com per la presència dels documents notariais de Girona.

Certament, pocs dies pesprés del conveni fet a València, se'n produeix un altre, signat a Girona, entre el mestre estamper i tres beneficiats de la Catedral de Girona. És el dia 2 de juny del dit any 1492. Encarreguen l'edició els tres beneficiats de la Catedral: Miquel se Sant Martí, Joan Riera i Pere Oliveres, preveres. També el nombre d'exemplars que es convé s'imprimiran es de 216; però amb la variant que mentre en el document de València 210 s'havien d'estampar sobre paper i sis sobre pergamí, a Girona són 206 en paper i deu en pergamí. Mossèn Pere Oliveras li entregará l'original. I s'estableixen les característiques que el Missal haurà de tenir, tant pel que fa als tipus i al seu tamany, com a les tintes. S'estableix també la qualitat que hauran de tenir tant el paper com els pergamins emprats en l'edició. També es concreten les característiques de la il·luminació, les notacions musicals, les vinyetes; així com l'ordre en que han de figurar les diverses parts del text.

Es fixa el preu de l'edició en 415 ducats en moneda d'or o de plata, corrent a Girona, que s'hauran de pagar abans de transcórrer tres mesos del lliurament dels exemplars. Els tres beneficiats s'obliguen amb tots els seus béns personals. Per més garantia es posa com a fiador el mercader de Girona, Pere Frou, qui es compromet a respondre dels beneficiats, tant en vida com després de morts, amb tots els seus béns, tant presents com esdevenidors.

El mestre Joan es compromet a entregar els missals abans del dia 15 d'agost del següent any de 1493. Estampats i acabats degudament, tal com s'ha establert i en perfectes condicions. També es compromet a retornar l'original i com a compensació del desgast que hagi sofert al manejar-lo en els treballs de l'edició, donarà a mossèn Riera un exemplar nou de paper. Aquí hi ha una contradicció, que deu ser per error del redactor, doncs qui li facilita l'original es mossèn Oliveras, i a qui es compromet a tornar-lo és a mossèn Riera.

Es convé que Rosembach podrà estampar més missals que el

nombre convingut; però amb la condició de que no podrà vendre'n cap d'aquests fins que els 216 primers hagin estat venuts.

El mateix dia 2 de juny, Miquel de Sant Martí i Joan Rosembach signen un altre conveni pel qual el mestre impressor s'obliga a imprimir vint-i-quatre missals en pergami, de les mateixes característiques que els deu missals de pergami a que es refereix el conveni establert entre el mestre i el mateix Sant Martí i els altres dos eclesiàstics gironins.

El preu que es convé per aquests vint-i-quatre exemplars és de doscents ducats en moneda d'or o d'argent, corrent a Girona, que seran pagats abans de transcórrer sis mesos de l'entrega dels exemplars. El mestre estamper es compromet a lliurar els missals a mossèn Sant Martí abans del primer d'agost de 1493.

Els treballs es realitzaren tal com s'havia previst i convingut, i Rosembach pogué lliurar els exemplars abans de la data fixada. Així doncs, en un document datat el 13 de juny del 1493,⁷ Miquel de Sant Martí, Joan Riera i Pere Oliveres, declaren haver rebut correctament els 216 missals; examinats els troben d'acord amb el que s'havia convingut en els capítols signats el 2 de juny de 1492.

El mateix declara, per la seva part, Miquel de Sant Martí, en altre document de la mateixa data,⁸ referent als vint-i-quatre missals de pergami que havia encarregat. I en un tercer document, també de la mateixa data, un altre beneficiat de la Catedral, Pere Volta, confessa rebre deu missals en pergami de la mateixa edició.⁹

Al mateix dia 13 de juny del 1493 corresponen uns documents que incideixen en palesar la difícil situació econòmica en què es trobava el mestre Rosembach. Sobre aquesta qüestió s'ha explicat el Dr. Rubió en l'obra ja esmentada.

Per altra part, aquests nous documents venen a demostrar que el conveni entre Rosembach i el mercader valencià Marga no tingué efectivitat. Podem notar com en les capitulacions establertes entre Rosembach i els eclesiàstics gironins no s'esmente per res el conveni de València, ni apareix cap referència al dit Marga. Doncs bé, a continuació de l'entrega dels missals es protocollitza un document¹⁰ entre Joan Rosembach, per una part, i per altra Joan Robi-

⁷ Arxiu H. P. de G.; notaria 8, n.º 96.

⁸ Id., id.

⁹ Id., id.

¹⁰ Arxiu H. P. de G.; Notaria 8, vol. 96.

nell i Francesc Ferber, alemanys, residents a Barcelona, mitjançant el qual el mestre estamper reconeix que els 415 ducats en moneda d'or o plata que li han de pagar els beneficiats gironins, per l'edició dels 216 missals, no els deuen a ell, sinó als dits mercaders alemanys. I el mateix reconeix amb referència als 200 ducats que li devia Sant Martí, pels 24 missals de pergami, i als 83 de Pere Volta pels deu missals, també de pergami. Confessa que aquesta completa cessió de drets i accions es fa en caució de les més grans obligacions que Rosembach té contretes amb ells.

Per un altre document de la mateixa data,¹¹ Joan Robinell i Francesc Ferber concedeixen als beneficiats una pròrroga de quinze dies sobre el plaç de tres mesos establert pel pagament de l'import dels missals.

Per un altre document,¹² també de la mateixa data, els dos esmentats mercaders alemanys designen procurador per cobrar dites quantitats al mercader Francesc Ferrer.

Les operacions financeres derivades de l'edició del Missal de Girona, continuaran encara per algun temps. Així trobem uns documents datats el 16 de setembre del dit any 1493,¹³ en els que Joan Robinell i Francesc Ferber confessen quedar satisfets del deute que els hi tenia el beneficiat Pere Volta. Per altra part hi consta que el drapaire de Girona Climent Rodés els hi paga els deutes de Sant Martí, Riera i Oliveres.

Una nota afegida a l'instrument notarial senyala que a 22 d'abril de 1495 el dit Climent Rodés quedava satisfet de totes les quantitats de què era acreedor.

Així doncs, l'operació que s'inicia amb els capítols del 2 de juny de 1492 quedava totalment liquidada el 22 d'abril de 1495.

Estudiat fins aquí l'aspecte econòmic de l'edició, fixem-nos ara en l'aspecte tècnic.

Quan Sanchis Sivera i més tard Rubió manifestsen el dubte de què el Missal de Girona s'hagués arribat a imprimir, en part tenen raó, ja que l'edició convinguda en el document de València no va tenir efectivitat. L'edició del Missal de Girona realitzada per Rosembach el 1493 no és la convinguda a València el 18 de maig de

¹¹ Id., id.

¹² Id., id.

¹³ Id., id.

1492, amb Jaume Marga, sinó la convinguda a Girona el 2 de juny del mateix any, amb els tres ja coneguts beneficiats de la Catedral. Encara que es tracta de la mateixa obra i del mateix nombre d'exemplars, difereix lleugerament la quantitat dels que s'havien d'estampar sobre paper i els que ho havien de ser sobre pergamí. Una diferència essencial entre el contracte de Girona i el de València està en què mentre aquest darrer es refereix a aspectes econòmics de l'edició, el de Girona mira primordialment els aspectes tècnics i de contingut i presentació de l'obra.

Els documents seconòmics del 1493 fan pensar en què és molt versemblant la no efectivitat del contracte de València.

Palau¹⁴ fa referència a una carta del bisbe Margarit sobre la mala qualitat d'aquesta edició. Atribueix aquesta mala qualificació que dona al Missal el prelat gironí a dues possibles causes. Bé a què Rosembach hagués realment realitzat una obra deficient, degut a la situació tan precària de la seva economia particular en aquell moment; o bé a què el bisbe volgués, amb aquesta crítica, justificar el fet que la nova edició del Missal de Girona es realitzés fora del país. He pogut llegir la carta que Palau atribueix al bisbe Margarit, datada el dia primer d'abril de 1546. Tinc de fer notar que el que encapçala la carta no és el bisbe, sinó el seu Vicari General en Joan Torell. Realment les invectives contra l'edició de Rosembach són tremendes. Usa els adjectius més pejoratius que en un llenguatge correcte es puguin trobar, arribant a proclamar la «typographi inscitia». Aquest tipògraf ignorant, no era altre sinó Joan Rosembach, un dels més il·lustres impressors d'incunables; segons algun tratadista de la matèria el més important dels stampers que treballaren a Catalunya al segle xv. I precisament el que té més edicions de llibres litúrgics.

Tinguem en compte que des de l'edició de Rosembach del 1493 fins a la de Lyó del 1546 transcorre més de mig segle. Si realment les deficiències del Missal eren tan acusades i representaven un greu perjudici pels seus usuaris com diu en la carta el Vicari General, les mesures per a remeiar-ho es preniën una mica tard. I no és que cinquanta anys fos un període de temps normal entre dues edicions d'una obra com aquesta, doncs a l'edició de 1546 segueix la de 1557, espai molt més curt.

¹⁴ PALAU Y DULCET, obra citada.

Passem finalment a l'estudi de l'exemplar que hem pogut examinar. Ens diu Palau que en una carta rebuda de Girona, amb una signatura que no pot desxifrar, se li dona notícia d'un exemplar del Missal de Girona imprès per Rosembach, que es conserva a l'Arxiu de la parròquia de Sant Feliu. En temps de la guerra de 1936-1939, una bona part dels llibres que es conservaven a l'Arxiu de l'ex-collegiata de Sant Feliu passaren a la Catedral, i allí han quedat. Doncs bé, a l'Arxiu capitular hi trobem avui l'exemplar d'aquest Missal de Girona estampat per Rosembach, i que Palau conegué per referències.

L'exemplar és incomplet, i entre les moltes planes que hi falten hem de comptar-hi la que portava el colofó. Però s'identifica bé doncs en començar les Misses del temps hi figura la següent inscripció: «Dnica. I. In nomine individue trinitatis patris filij et spirit. sancti amen. Incipit ordo Missalis in die dnicis. et ferialibus per totum anni circulum iuxta consuetudine alme eccl'ie. Gerundensis. A primo...».

Si no fos per la documentació que ens deixa ben clara l'existència del Missal de 1493 i de que no n'hi ha altra fins el 1546, no tindriem la seguretat que aquest exemplar correspongués a l'edició de Rosembach. Queda sí ben definit que es tracta del Missal de Girona, amb totes les característiques de les impressions del segle xv, i no havent-hi més edició que la de 1493 queda clar que es tracta d'un dels exemplars impresos a Barcelona per Rosembach, entre el juny de 1492 i el mateix mes de l'any 1493.

Comença l'obra amb el Calendari, segueixen a continuació les Misses del temps, el Canon, i les Misses dels Sants.

Al foli C hi ha un gravat que representa el Crist a la creu, entre la Verge i Sant Joan. Aquest mateix gravat figura al Missal de Tarragona estampat pel mateix Rosembach a aquella ciutat l'any 1499. El gravat del Missal de Girona està voltat per una orla, que no porta el de Tarragona, i que es troba repetida en altres obres sortides del taller de Rosembach. A la plana següent comença el Canon amb una caplletra manuscrita (T), molt historiada i illuminada.

El text és a dues columnes de 35 línies; la lletra és gòtica. La tinta negra i vermella.

Uns quaderns són de pergami i altres de paper. També hi ha

algunes planes escrites a mà, però amb les mateixes característiques de les impreses, tant pel que fa al tamany i tipus de lletra com a la distribució en columnes i línies.

L'enquadernació és moderna, en pell. Porta el segell de l'Arxiu de la Col·legiata de Sant Feliu.

Els folis estan numerats a partir del que segueix al Calendari. El Calendari ocupa sis folis sense numerar. Hi trobem errors en la numeració. La numeració va del I fins al CXCVI; la resta falta. L'última plena conservada correspon a la missa de santes Justa i Rufina, el XVI de les Kalendes d'agost. Falta doncs una tercera part del santoral, el que correspon a un considerable nombre de planes.

La presència d'aquest exemplar i la dels documents que acabem d'aportar i comentar ens deixa ben aclarida l'existència de l'edició del Missal del Bisbat de Girona, estampada per l'impressor alemany Joan de Rosembach, a la ciutat de Barcelona, acabada l'any 1493, dintre del mes de juny.

ENRIC MIRAMBELL I BELLOC

APENDIX

Es estat pactat e concordat entre los magnífichs e honorables mossen Miquel de Sent Marti, donzell, mossen Johan Riera, mestra de accent e mossen Pere Oliveres, preveres, beneficiats de la Seu de Girona de una part, e mestra Johan Rosabach, alaman mestra de stampa, habitador de la ciutat de Barcelona de la part altra, que lo dit mestra Johan fassa e promet a fer a totes ses despeses dos cents a setza missals dels officis del bisbat de Girona, segons la forma del original que a dit mestra Johan sera donat e liurat per dit mossen Pere Oliveres. Los quals missals sien de letra grossa les oracions, profecies, epistoles, evangelis e los comuns de la missa. E assó tant en dominical com en santoral. E que sien de letra menuda los introits e versos graduals, responsos, alleluias, offrendes e comunions. E que les rubriques, titols e regles per tot allí hon sera menester sia de la letra grossa de vermelló e segons las mostras per dit mestra Johan donades.

Es entés e apuntat que dels dits doscents e setza missals que los doscents e sis sien de bo e fi paper de senyal o marcha de cap ab una stela dalt, segons un full donat per dit mestra Johan o d'altra marcha ya sie tant gran e sie de tant bona pasta que es la dita

mostra. E los deu restants missals sien de pergamins bons, prims, blanchs nets e sutils pergamins francesos o qui valguen aquells.

Item que la tinta negra sera bona e molt negra com es en les mostras donadas per dit mestra Johan e que sie tal la letra gran e la petita com es en ditas mostras. E lo vermelló sie del fi e ben vermell per tota la illuminació com es en dites mostras. E que no puga fer ni haver mes avant de trenta cinc linies a cascul coramtell.

Item es concordat que tots los dits missals sien iluminats de caps vivents en lo principi de les misses e de oracions, profecies, epistoles e evangelis e en altres parts com està en ditas mostras assi que per tot hon ha mester sien rubricats, intitultats e iluminats de vermelló com se pertany de missals.

Item que sien notats tots los prefacis, principis de Gloria in excelsis e del credo e en lo dia de Rams, divendres sant e de nostra dona candalera segons lo original e de bona solfa segons pertany a la letra.

Es entés empero e concordat que lorda dels dits missals primer sie lo comptor o calendari, lo dominical regles e los prefacis notats e après tot lo comú scrit de la missa. E que avans del «Te igitur» sie un gentil crucifix ab la Maria e Johan e ab vinyeta apres de la missa lo sentoral e misses e collectes votives e los comuns. E a la fi la missa de Requiem ab les collectes com es en lo or...

E mes es apuntat, pactat e concordat entre les dites parts e prometen los dits mossen Miquel de Sent Martí, mossen Johan Riera e mossen Pere Oliveres que per lo preu de los dits doscents e setza missals ço es dels doscents e sis de paper e deu de pergamins fets e complits en la forma susdita deuran e pagaran realment e de fet a lo dit mestre Johan o a qui ell volrà quatrecent quinze ducats dic CCCXV ducats de moneda dor e de argent corrents en Gerona los quals pagaran dins tres mesos apres que dits CCXVI missals lurs seran liurats en la present ciutat de Gerona per dits mossen Sent Martí, mossen Johan Riera e Pere Oliveres seran rebuts e acceptats obligantse lurs bens presents e esdevenidors ab jurament. E per maior seguretat del dit mestre Johan los dits Miquel de Sent Martí, Johan Riera e Pere Oliveres donan per fermança lo ven. Pere Frou mercader de Gerona, lo qual Pere Frou se institueix fermança e principal pagador e obligat en tot ço e quant los dits principals se son obligats en vida e en mort, obligant sos bens presents e sdevenidors ab jurament e renunciacions... (falta una paraula).

Es entés empero e promet lo dit mestra Johan que del die present fins al quinze del mes de agost de l'any mil CCCC noranta tres haura liurats e liurara a los dits mossen Miquel de Sent Martí Johan Riera e Pere Oliveres realment e de fet los dits CCXVI missals en la forma e manera dessus dita acabats e fets. E si per ventura en

los dits missals de pergamins sen trobava o haura algun que no fos resabador segons se pertany, que lo dit mestra Johan per tal missal haura de deduir e relevar del dit preu deu ducats per cascun missal de pergami que no fos resabador e per aquell donar e liurar altre missal de pergami resabador com se pertany. E per semblant en esmena de cascun missal de paper ques trobas no esser resabador haia a donar e liurar dit mestra Johan altra missal en paper resabador com dit es lo deduir del dit preu per cascun missal de paper qui no fos resabador dos ducats. E per acó acomplir obliga lo dit mestra Johan tots sos bens presents e sdevenidors ab jurament.

Item lo dit mestre Johan promet que ell restituira realment e de fet e dins lo predit terme lo missal que per dit mossen Riera li sera liurat. E no res menys per smena de la deterioració de aquell dara altre missal de paper de stampa al dit mossen Riera. E per quant lo sentoral del dit original se ha a transladar e corregir dit mestra Johan es content que fasa pagar lo que dit sentoral e lo que costara lo dit mestra Johan es content e vol sie deduit dels dits cent XV ducats, mes promet pagar dit mestra Johan lo present.

E mes es concordat entre les ditas parts que en cas lo dit mestra Johan fara ultra los CCVI missals de paper que dit mestra Johan non puxa vendra negu sens que primerament sien venuts los dits CCVI dels dits mossen Sent Martí, mossen Riera e Pere Oliveres. E si en venia negun que aquel tal se haia deduir de dits CCVI sie deduit del dit preu lo que naura rebut al vendre tornantli altra missal.

E mes les dites parts e cascuna de aquellas fermen los presents capitols e les coses en aquells contengudes e prometen la una nart a la altra aquells tenir, complir e servir iuxta forma e tenor de aquells obligant la una part a laltra tots lurs bens presents e sdevenidors e ab juraments, ab renunciacions e altrás cosas necessarias e en semblants acostumades a coneguda del present notari. Volem las ditas parts que dels presents capitols sien fetas tantas cartas com ne volran resultants dels preents capitols las quals fermen ab totas clausulas, obligacions, juraments, e renunciacions a altrás a coneguda del dit notari.

Die Sabbati secunda mensis junii anno a nativitate Domini millesimo CCC nonagesimo secundo in civitate Gerunde. Magnificus et honor. Michael de Sancto Martino domicellus in civitate Gerunde domciliatus; Johannes Riera magister accentus et Petrus Oliveres benefficiatus in ecclesie Sedis Gerunde prebiteri ex una parte. Et magister Johannes Rosabach alamanus magister stampe habitator civitatis Barchinone ex altera parte firmarunt et laudarunt predicta scripta et contenta in eis et ea servare promiserunt ... resultancia ... pars parti bona ... in manu et posse mei Petri Scuder not. Presentibus tst. ven. Narcisso Amat presbitero benefficiato in eccle-

siae Sedis. Salvatore Belver familiare Reverendissimi Domini Berengarii episcopi Gerunden. et Petro Roy cive Barchinone.

Item dicta die ven. Petrus Frou, mercator, civis Gerunde instituit se fideiussorem in predictis ut in dictis capitulis continetur. Testes Leonardus Ixeli et Petrus Iohannes Pujol sutores Gerunde.

(Manual del notari Pere Escuder, Arxiu Històric Provincial de Girona. Notaria 8, n.º 94).